

Major Gyöngyi

A közgazdaságtan újraértelmezésének kihívása

*„But, soon or late, it is ideas, not vested interests, which are dangerous for good or evil.”
(Keynes, 1965, 407.o)*

Reacting to the attempts made at the renewal of the concept of economics, we will briefly enumerate the arguments which support the position that the shifts of the mainstream model towards alternative doctrines, made under the pressure of crisis management, do not in themselves suffice for the operation of a truly sustainable economic and social model. In other words, we will attempt to outline the system of crisis solving strategies in a new space of discourse.

The study will contain an analysis of how, in the context of economics, peripheral existence can be turned into a competitive advantage in an era of reinterpretation, as a consequence of the fact that the new economic context rewards not the strategy of continuity (convergence and catching up) but the one whose concept is created on the basis of a new set of principles. This, in practical terms, means that the narrative of social wellbeing and safety built upon ecologically viable families is raised in the context of real potential challenges.

The renewal of methodology primarily means the unavoidable renewal of the teaching of economics, whose quintessence is comprised of focusing on raising the right questions rather than giving the right answers and accepting and giving a priority to a caring attitude, social sensitivity and empathy, in development schemes.

Keywords: competitiveness, solidarity, family, economics

„Előbb vagy utóbb azonban az eszmék és nem a hagyományos érdekek törnek utakat, és vezetnek jóra vagy rosszra.” (Keynes, 1965, 407.o)

A közgazdaságtan gondolatrendszerének megújítási kísérleteire reflektálva, röviden felsorakoztatjuk azt az érvrendszert, amely az uralkodó (mainstream) modellnek a válságkezelés kényszerében történő elmozdulásait az alternatív doktrínák irányába kevésnek tartja egy ténylegesen fenntartható gazdasági és társadalmi modell működéséhez, következésképpen a krízisfeloldó stratégiák képletét egy új diskurzustérben kíséreljük meg felvázolni.

A tanulmányban kitérünk annak vizsgálatára, hogy egy újraértelmezési időszakban a – közgazdaságtan vonatkozásában – periférikus létezés miként konvertálható versenyképességi előnnyé éppen azáltal, hogy az új gazdasági kontextus nem a kontinuitás (a felzárkózás és utolérés) stratégiáját díjazza, hanem azt, amely új elvrendszer mentén koncipiálódik. Következésképpen a valós kihívások előrevetítésében vetjük fel az ökológiailag életképes családokra épülő társadalmi jóllét és biztonság, a létművészet narratíváját.

A módszertani megújulás par excellence jelenti a közgazdaságtudomány oktatásának megújulási/megújítási kényszerét, aminek kvintesszenciája a válaszadások helyett a kérdésfelvetésekre való fókuszálás, valamint a gondoskodó attitűd, a szociális érzékenység és az empátia akceptálása és fejlesztési prioritása.

Kulcsszavak: versenyképesség, szolidaritás, család, közgazdaság

1. Bevezetés: Van-e versenyképesség az önérdeken túl?

„Nem kívánunk és nem is tudunk a valóban holisztikus, azaz mindent átfogó közelítéshez visszatérni, ahogy azt például a környezetkutatók és a nagy távlatú történelmi-politológiai narratívák megalkotói teszik. Ugyanakkor bizonyára túl kell lépni a módszertani individualizmuson, az axiomatikus feltevéseket ellenőrizni sem próbáló, az elemzési apparátust adottnak vevő, kizárólag deduktív és csak matematikai nyelvet elismerő közelítésen is” (Csaba, 2014, 73.o.)

A versenyképesség és a „hasznosság” érvrendszerének új tényezőit az önérdeken túlmutatni képes koordinációs pontok mentén, az individuális jelleget meghaladó kölcsönhatások értékteremtő hálójában értelmezzük.¹ A digitális forradalom paradox módon az ember újraértelmezését helyezi a középpontba², ami gazdasági szubjektum önképének új antropológiai elvek mentén történő újraértelmezését feltételezi. A közgazdaságtan előtt tornyosuló kihívást a legáltalánosabban abban látjuk megragadhatónak, hogy a homo oeconomicus meglehetősen öncélú és zárt létkoncepciójától³ egy időben és térben sokkal tágabb perspektívát kínáljon.⁴ Lord Shaftesbury-re (2005, 12. o.) hivatkozva, szerencsétlenségünkre elveszítettük a mértéket önmagunk iránt, s így minden más dolog iránt is csakhamar el fogjuk veszíteni.⁵ „Aligha túlzás azt állítani, hogy az antropológiai

¹ Az önérdekben szabadjára engedett értéképzés az egész univerzumot tárgyi értelemben vett eszközként kezeli, s időtlen egyensúlyi folyamatokat megbolygatva, saját életterét elszervetlenítve egyre önvészélyesebbé válik. „A létezőt maga a lét hagyja el.” (Heidegger, 1989, 115.o) Paradox módon azonban, éppen az önérdek hat leginkább az önközpontúsággal szemben. Mégpedig azért, mert az önérdekre görcsölve éppen saját létfeltételünket szüntetjük meg. Saját kapcsolatainkért felelősséget vállalva pedig valójában önmagunkért vállaljuk a legnagyobb felelősséget. S talán éppen ez a legnemesebb szolgálat, amelyet magunknak adván másoknak adhatunk. Egy gyöngyszem ugyanis visszatükrözi az összes többi.” (Major, 2017)

² A technika ötvözése következtében ugyanis egy olyan kiszámíthatatlan útra fog lépni az emberiség, melynek során a fejlődés mértékét és annak hatásait már nem is leszünk képesek kontrollálni. (Lásd: <http://www.arl.army.mil/arlreports/2015/ARL-SR-0327.pdf> Idézi: Klemensits and Eszterhai, 2017) Jelen tanulmányban azokat a lehetőségeket keressük, amelyek mentén a megújult közgazdaságtan részére is valami átmenthető abból a tartalomtól, amit ma még általánosságban – a homo oeconomicus értelmezésén túl – az emberfogalom alatt értünk, s ami biztosíthatja a létezők harmóniáját. Civilizációs vonatkozásban fontos kérdéskört jelent a blokklánc technológia megjelenésének következményrendszere, hogy vajon hogyan válik értelmezhetővé az ember, ha a felelősségét végérvényesen átruházhatja a technológiára.

³ A létezési koncepció egy tudatos vagy nem tudatos elv, mely tartalmazza az adott kor cselekvési motívumát: azt a szellemi tartalmat, ami megfelelő súlyú indokát jelent a legáltalánosabban vett emberi aktivitásnak, s amelyből automatikusan bomlik ki a létezési forma. A létkoncepció alapja az emberkép. A homo oeconomicus identitás-koncepciójának következményeként vált a versenygazdaság az emberi létezés meghatározó aspektusává.

⁴ Nem látjuk realitását annak, hogy a racionalitást megszelídítő erkölcsi mintázatok alapján ténylegesen fenntarthatóvá tehető a gazdasági és társadalmi modell. A fenntartható gazdaság logikai non sens a homo oeconomicus szemléletében definiált racionalitás, az „itt- és most”-ban értelmezett önközpontú hasznossági kritérium együttesében. Ahelyett tehát, hogy a racionalitást és önérdek-érvényesítést preferáló versenyparadigmába a másik szempontjával is azonosulni és azt akceptálni képes normativitás univerzális elvének a posteriori beilleszthetőségét vizsgálánánk, a közgazdaságtan újraértelmezésének elkerülhetetlenségét hangsúlyozzuk, ami új alapokat és axiómákat feltételez. Annál is inkább, hiszen a fenntarthatóság problematikájának fókuszta tágul az új technológiák megjelenésével, s immár a virtualitás, a környezet és ember viszonyrendszerében válik jelentőssé. Mindez a demográfiai kérdéskör kezelésekor – ami szintén hangsúlyos elemként lép elő a versenyképességben – kiemelt fontosságot kap.

⁵ Utalni szeretnénk ezen a ponton arra, hogy az 1700-as évek elején Mandeville és Shaftesbury között a mai jelenségekből visszatekintve, s az elmúlt századok történéseit ismerve, nagyon fontos vita folyt; Mandeville

kérdésfelvetés ma egyre inkább központi válik ..., mert amikor a tudomány terén ennyire erősen és általánosan kezd hatni a megújítás és átrendezés eszméje, akkor ezt zavarok és válságjelenségek előzik meg, melyek kérdéssé és idejétmúlttá teszik az eddig érvényes alapokat.” (Ritter, 2003. 8. o.) Az antropológia kihívását mindenképpen abban látjuk, hogy a digitalizációs forradalom előtt támogassa a technológiai, az ember és környezete közötti új egyensúly értelmezhetőségét.⁶ Lényegében az emberkép kontextusában fogalmazható majd meg az új korszak versenyképessége. Abban az emberértelmezésben, amely nem csupán a technológia és a létezés közötti új egyensúly megtartásának feltételét hordozza, hanem amelyben az ember megmaradhat e viszonylat szubjektumának.

Gondolatébresztő elképzelésnek szántuk annak a felvetését, hogy – az egyik legkomplexebb problematika vonatkozásában, amely ma a közgazdászokat foglalkoztatja, a fejlettségi mutatók megkonstruálása, tehát, hogy éppen a gazdasági aktor felelősségét és tudatosságát inspirálva, kiemelten fontos lenne a gazdasági modell térbe és időbe ágyazottságának beemelése a kritériumok közé.⁷ S noha naiv elképzelésnek tartjuk mi is annak a felvetését, hogy egy világgép komplexitása/mélysége jelentse különböző társadalmak összehasonlítási bázisát, azt azonban érdemesnek gondoljuk nyomatékosítani, hogy a mai konvencionális fejlettség-értelmezések kizárólag egy (meglehetősen szűk) gondolati rendszer axiómái mentén hordoznak igazságot, ugyanakkor azonban látni kell, hogy más axiómák, más rendszerben, más sorrendet eredményeznének⁸. Utalhatunk itt Balogh Tamás Mit ér a hagyományos

megfogalmazásában a „Két rendszer nem lehet ellentétebb, mint ölordságáé és az enyéem.” (Mandeville, 1969. 192) „A két rendszer igazi ellentétességét elsősorban talán nem is az emberi természet ellentétes felfogása – ’az eredendő jószág’ hite, illetve az érdek-motívum kizárólagosságának hirdetése –, hanem a társadalmi rendnek az organikus világrend természetes részeként, illetve a természettől társiatlan egyedek mesterséges egyesüléseként való felfogása jelenti.” (Ludassy, 1977) Eljátszhatunk a gondolattal, hogy vajon milyen ívet írt volna le a történelem, ha a Shaftesbury által preferált koncepció válik történetformáló erővé.

⁶ Kulcskérdésként tekintünk a klasszikus és statikus egyensúlyi elméletet felülírni képes dinamikus egyensúly problematikájára, annak globlokális vonatkozására. „Értelmezésünkben a dinamikus egyensúly a fenntartható fejlődés továbbgondolása a lokális erőterben. A fenntartható fejlődés ugyanis egy olyan globálisan és hosszú távon érvényesülő rendszerösszefüggés, ami a globális erőter minden szereplője számára kötelező érvénnyel bíró peremfeltételeket és korlátokat határoz meg. A gazdasági, társadalmi és környezeti szempontok egyenlőségének deklarálása azonban önmagában még nem elegendő a fenntarthatóság biztosításához. Részben mert a fenntarthatóság pillérei egymással nem helyettesíthetők, részben pedig azért mert a fenntarthatósági kritériumok betartása nem közvetlenül, hanem a társadalmi, gazdasági és környezeti alrendszereken keresztül, s ami felfogásunkban a legfontosabb, térben és időben kontrollálható módon, lokálisan valósulnak meg. Ez pedig nem kevesebbet jelent mint azt, hogy a lokalitás kulcsfontosságú szerepet játszik a fenntartható fejlődésben, amely csak globlokál vonatkozásban értelmezhető. Dinamikus egyensúlyról csak akkor beszélhetünk, amikor beáll a globális és lokális közötti egyensúly, azaz a globlokál állapot.” (Ugrin, 2018)

Azt azonban hangsúlyozni kívánjuk, hogy csak a versenyképes lokalitás képes saját számára pozíciót biztosítani a globális erőterben. Ez a versenyképesség azonban túlmutat a konvencionális gazdasági értelmezési kereten, mert fenntarthatósága elképzelhetetlen önazonosságának folyamatos újrafogalmazása nélkül, ami csakis a lokalitás, mint közösségi szerveződés koncepciójának elsődlegességével, vagyis a közösség fenntartási felelősségnek az individuális érdek fölé emelésével lehetséges. Következésképpen, mindennek alapjául, mint új társadalomszervező elv, a család kínálkozik, ami hordozza magában a szerves – tehát nem intézményi – szervülés lehetőségét, megmentve a lokalitást a globalításra jellemző intézményi szervetlenüléstől.

⁷ Egy térben és időben is fenntartható jól(l)ét modell mindenképpen olyan világgépet feltételez, amely szempontrendszerre kiterjed a teljes értelmezhető környezetre, s identitás-koncepciójában azonosságot tud vállalni a múlt- és a jövőbeli közösségekkel. (Boulding, 1966)

⁸ A valóság és értelmezés komplex viszonyrendszerének az átvilágítása meghaladja a tanulmány terjedelmi korlátait azonban mindenképpen felhívniuk a figyelmet arra, hogy az, amiről a közgazdász berkekben diskurálnak – nevezetesen a valóság és a modell összefüggéseinek jelentősége a gazdasági törvények felgöngyöltésében és definiálásában – nem egyéb, mint egy sokkal tágabb probléma leképeződése. „Az önmagukban vett meghatározottságnak az az univerzuma, amelyben az egzakt tudomány a létezők univerzumát

közgazdaságtan című könyvére (1994), amelyben a hipotézisek előfeltételezéseinek jelentőségeire rámutatva, bírálja is egyben a közgazdaságtant, hiszen a törvény szintjére emeli a feltételezéseket, amennyiben azok a működésben visszaigazolhatóak, ugyanakkor maguknak a hipotéziseknek a hasznosságával és logikájával nem foglalkozik.⁹

„Amint egy világméretű versenyben álló világban belevetjük magunkat a végek versenyébe, kijózanító, ha nem feledjük el, hogy milyen mélységek felé rohanunk.” (Korten, 1996. 285. o.)

2. „Out of the box thinking”

„A fiatal közgazdászok manapság mintha teljesen elégedettek lennének azzal, hogy rátermettségükről oly módon tesznek tanúbizonyságot, és úgy lépnek tovább a szakmai ranglétrán, hogy egyre csiszoltabb módszereket dolgoznak ki anélkül, hogy valaha is tapasztalati kutatásra adták volna fejüket.” (Leontief, 1971.)

A 2008-as válság következtében megjelenő problémák súlya alatt megkérdőjelezhetlenné vált a közgazdaságtan identitásválsága¹⁰, noha már jóval a válság előtt is meglehetősen sok impulzust kapott, amelyek bomlasztani kezdték a mainstream-et.¹¹

„A gazdasági gondolkodás mai helyzetét jól illusztrálja egy távoli, de találó párhuzam. A neoklasszikus gazdaságtan, csakúgy mint a klasszikus fizika, egy olyan speciális esetre érvényes, amelyben azt feltételezzük, hogy a határok távol vannak. Ekkor messze vagyunk a

megragadja, nem egyéb, mint eszmékből szőtt köntös, amelyet a közvetlen szemlélet és tapasztalat világára, az élővilágra vetnek. Ez az eszmékből szőtt köntös teszi, hogy igazi létnek tekintsünk valamit, ami csupán módszer.” (Husserl, 1984. 87. o.)

⁹ Egy adott koncepción belül persze lehetetlen az egyensúly egyensúlytalanságát, a gazdaságosság gazdaságtalanságát, a racionalitás irracionális voltát bizonyítani. Pedig más előfeltételezésekre építve a hipotéziseket, más hipotézisekből kiindulva egyértelművé válik, hogy éppen a racionalításra (haszonmaximalizációra) törekedve válhatott a smithi homo oeconomicus irracionálissá és az erőforrások elpusztítójává – a végletekig individualistává. Fontosnak tartjuk tehát rámutatni, hogy a mai uralkodó gazdasági koncepció az egyensúlyteremtés igényét egyáltalán nem kozmikus vonatkozásban definiálja, hanem kizárólag saját művi „kreálmányaira” vonatkoztatva, a kereslet és a kínálat fogalomrendszerében képzelet el az egyensúlyteremtés modellezhetőségét (azt is a „pontban”, s nem a térben – s lényegében a piacgazdaság paradoxonaként értelmezhető, hogy a piacgazdaság úgy teremt egyensúlyt a lokális pontokon, hogy globálisan egyre nagyobb egyensúlytalanságot generál), szem elöl tévesztve azt a kozmikus léptéket, amelybe beágyazottan az egész létezése működik. Mi több, olyan kategóriákat emel be saját (abszolutizált) modelljébe, mint a szűkösség állapota. Márpedig, ha kísérletet teszünk egy másik értelmezési keretben rátekinteni a létezésre, ha más fogalmak és premisszák mentén állítjuk fel a modellünket, magunk körül akár bőséget és gazdagságot is láthatunk (gondoljunk csak egy virágzó cseresznyefára), amely megjelenik a természetben. (Vö: „A biológiai sokféleség a legértékesebb, ugyanakkor a legkevésbé megbecsült erőforrásunk.” Wilson, 1992 281. o.)

Tehát, sokkal inkább olyan premisszából kellene kiindulni, hogy a természetben egyensúly van, s a feladvány éppen az, hogy megőrizzük, azt, hogy harmóniában maradjunk a Létegyensúllyal. Lényegében nem a „világot” kellene belekényszeríteni egy művi és mechanikus emberkép által vezérelt működésbe, hanem olyan identitással kellene élni, amely segíteni tudja a létezésbe való illeszkedést. Az Adam Smith által konstruált homo oeconomicus önérdék-vezérelte koncepció helyett tehát a gazdaság átmodellezhetőségét kívánjuk inspirálni, mégpedig a kozmikus egyensúly mintájára. Return to Cosmology, mondhatjuk Toulmin szellemében. (1983)

¹⁰ „Mi történik a közgazdász szakmával? És merre tart innen?” (Krugman, 2009)

¹¹ Lásd pl. Okroi, L.J. szerkesztésében Galbraith, Harrington, Heilbroner: Economics and Dissent in an Age of Optimism címmel 1988-ban megjelent könyvet.

fénysebesség korlátjától vagy az elemi alkotórészecske kicsinységének korlátjától a fizikában – és messze vagyunk a Föld eltartó képességének fizikai korlátaitól és a telítettség erkölcsi-társadalmi korlátaitól a gazdaságtanban. Ahogy a fizikára igaz, úgy igaz a gazdaságtanra is: a klasszikus elméletek rosszul működnek a korlátok megközelítésekor. Általánosabb elméletre van szükség, hogy mind a normál, mind a korlátközeli eseteket rendszerbe foglalhassuk. A gazdaságtanban ez az igény idővel mind sürgetőbb lesz, mivel a növekedés etikája maga gondoskodik róla, hogy a korlátközeli helyzet mindinkább normává váljék.” (Daly, 2012, 63.o.)

Annak ellenére azonban, hogy egyre több kutatás jelent meg az alternatív irányokban, ezek mégsem épülhettek be szervesen a gazdaságtan elméleti magba. A 2008-as válság ilyen értelemben meghatározó, s lényegében mind a közgazdaságtannak, mind a gazdaságnak a vonatkozásában ténylegesen bifurkációs pontként értelmezhető.¹²

Azonban, amíg a gazdaság és gazdaságpolitika vonatkozásában¹³ már áttörés valószínűsíthető a diszciplináris kontextus továbbra is bizonytalan reflexiókat fogalmaz meg csupán¹⁴. A chicagói iskola intellektuális összeomlásától¹⁵ a mainstream-nek a válság utáni szükségszerű folytatása mellett¹⁶ érvhalmazok sorakoznak, jóllehet az egymásnak ellentmondó megközelítések egyre jobban feszítik a diszciplináris koordinátákat, olyannyira, hogy a válságmenedzselés körüli értelmezések a globális kapitalizmus megmaradásának esélyeit latolgató diskurzustérbe kezdik kinőni magukat.¹⁷

„Vajon elképzelhető-e, hogy a 21. században a kapitalizmust békésen és véglegesen meghaladjuk, vagy kénytelenek vagyunk ölbe tett kézzel várni az újabb válságokat, netán az újabb, ezúttal tényleg globális háborúkat? Vajon mindaz, amit a történelmi tapasztalatok alapján e könyvben felírtam, segíthet-e abban, hogy olyan politikai intézményeket hozzunk

¹² Lásd pl. Real-World Economics Review <http://www.paecon.net/PAERreview/>; vagy pl. <http://www.rethinkeconomics.org/>

¹³ A 2008-as válság mélyreható változásokat indukált, amely a gazdaságpolitikát a heterodoxia irányába mozgatta. Lásd pl: A magyar út – célzott jegybanki politika. (2017)

¹⁴ A Közgazdasági Szemle is foglalkozott a diszciplináris válság kérdéskörével. A gazdaságpolitika újraértelmezéséig meghatározó volt a tagadó álláspont. „A válság természetesen nem elhanyagolható hatást gyakorolt a közgazdaság-tudomány egy részére, de alapvetően sem a tudományt, sem az oktatást nem taszította válságba, de még a válság közelébe sem. A tudományra annyiban gyakorolt hatást, amennyiben nyilvánvalóvá tette, hogy a pénzügyi szektor jóval nagyobb szerepet játszik a gazdaságot ért sokkok terjesztésében, mint ahogy azt a létező elméletek és modellek alapján gondoltuk.” (Benczúr et al, 2013)

¹⁵ Paul Krugman, 2009 idézi Brad DeLong (University of California, Berkeley) szavait

¹⁶ Lásd pl. David Colandernek (2009), az egyik sokat idézett amerikai közgazdásznak a véleményét, aki szerint a közgazdaságtan a közgazdaságtanért van és éppen ezért nem is tehető felelőssé a válságért, hiszen nem kérhető rajta számon használhatósága a gyakorlati gazdaságpolitikában. "A közgazdasági szakma elsősorban akadémiai szakma, amely a közgazdaságtan tudományát érinti, nem pedig gyakorlati politikai tanácsokat gyárt. Az akadémiai közgazdasági szakma intézményi felépítése nem arra lett felépítve, hogy a közgazdászokat valós előrejelzéseik helyességéért, illetve a reálgazdaság megértéséért jutalmazza. ... Nem vitatom, hogy az akadémiai közgazdaságtan kutatásának tudományos természete nem helyénvaló, és nem irreleváns a politika szempontjából. Egyszerűen azzal érvelek, hogy a közgazdászok által alkalmazott absztrakt tudományos modellek nem fognak elég gyorsan reagálni a való világban bekövetkezett fejleményekre, például a válságra. A tudományos modellek természeténél fogva távol vannak a tényleges valós eseményektől..."

¹⁷ A Financial Times 2009 március-április-májusi számaiban boncolgatja a „The Future of Capitalism”. Lásd még: <http://blogs.ft.com/capitalismblog/>

létre, amelyek alkalmasak a mai globális tulajdonosi kapitalizmus igazságos és hatékony szabályozására.” (Piketty, 2015, 493.o.)

Mára egy igen nehezen értelmezhető, feszültségekkel terhelt társadalmi és gazdasági modellben élünk. A globális gondokkal és átalakulásokkal sajátságosan értékelődik fel a tér és a komplexitás, a klasszikus, mechanikus világnézetben formálódó fejlődés és fejlesztéskoncepciók pedig érvényüket veszítik, s a valós dinamika korlátozójává válnak.

A 2008-as válságidőszakhoz kötjük a diszciplináris koordináták újraértelmezésének kihívását, ami egy dinamikus egyensúlyi mechanizmust leképezni és értelemszerűen működtetni képes társadalom- és gazdasági modell megfogalmazását feltételezi. Olyan koncepciót, amelyben a létezők szerves létfüggőségében folyamatosan, újra és újra képesek a létharmóniát megújítani. Azon tézistől indulunk ki, hogy az élet kölcsönhatás, dinamika, legtágabb értelemben lét-kommunikációs háló, s hogy az élő/biológiai rendszerek hibatűrő képessége nagyobb, mint az emberek által tervezetteké¹⁸.

A kihívás következképpen a megrögzött fejlesztési koncepciók és azok mentális modelljeinek újrafogalmazása, a modernitást meghaladó¹⁹, új – vagy éppen lehet, hogy nagyon is régi²⁰ – tér-idő szerkezetben, amely a komplexitás integrált jelentésteréként kontextus-hálónak is válik egyben, s magába inkorporálva a visszacsatolások lehetőségét, az önreflexív visszatekintés és megértés igényét hordozza.²¹

Korunk legmarkánsabb feladatának tekinthető tehát azoknak a szellemi impulzusoknak az indukálása, amelyek a csoportkohézió alapuló, a környezettel harmóniára törekvő cselekvések konstellációjává válhatnak.²² „Csak akkor leszünk képesek arra, hogy igazoljuk a

¹⁸ Úgy tűnik, hogy a természet sokszoros összekapcsolódásokkal törekszik a hibatűrő képesség elérésére. Szinte bárhová tekintünk, ugyanazzal a hálózati szektorral találkozunk. (Barabási 2003 p. 154.)

¹⁹ „A nyugati társadalmakban mindig is a jang, vagyis a maskulin értékeket és állásfoglalásokat részesítették előnyben, miközben elhanyagolták ezek jin, vagyis feminin megfelelőit. Többre tartottuk az önérdékérvényesítést a beilleszkedésnél, az elemzést a szintézisnél, a racionális tudást az intuitív bölcsességénél, a tudományt a vallásnál, a versenyt az együttműködésnél, a gyarapodást a megőrzésnél, és így tovább. Ez az egyoldalú fejlődés riasztó stádiumba lépett – a társadalmi, ökológiai, morális és spirituális krízis időszakát éljük.” (Capra, 1990, 15.o.) Az individuum és a legtágabb vonatkozásban értelmezhető környezet közötti dinamikus egyensúly paradigmáját a feminin attitűdök arányos reprezentációja mentén értelmezzük, részben nem eltitkolt szándékunk az sem, hogy a ma már demográfiai paraméterekben is észlelhető válság profán menedzselés-törekvéseinek tükrében rámutassunk annak veszélyére, hogy végérvényesen racionális, laboratóriumi és statisztikai adattá silányulhat az, ami egykor a legbensőségesebb misztériumnak számított az új élet, az élet szüntelen megújulása.

²⁰ Plus ça change – plus c'est la meme chose.

²¹ „A komplex rendszerek fontos jellemzője az azonos és ellentétes érdekű tagjai és folyamatai közötti visszacsatolások és kölcsönhatások érvényesülése, amelyet a rendszerbe lépők és az abból kiesők állandó mozgásban tartanak. A 21. század világának központi folyamatai – és különösen a változások – nem függetleníthetők a rendszer lényeges „szereplőitől”, amelyek között az államok továbbra is meghatározó fontosságúak a világpolitikában és világgazdaságban.” (Simai, 2014)

²² Sabine U. O'Hara gondolataira utalva tehát, fontos hangsúlyozni, hogy itt „nem a kvantitatív semlegesség problémája áll szemben a kvalitatív normativitással; a kérdés az, hogy milyen normák lépnek működésbe: amelyek szembenéznek a változó valósággal, vagy amelyek megvédik a számunkra ismerős valóságot.” O'Hara is rámutat annak elkerülhetetlenségére, hogy miként a természettudományok már újra felfedezték a kutatások eddig elhanyagolt induktív dimenzióit (Levin) a közgazdaságtanban is fel kellene ébrednie hasonló igénynek. Szerinte „a nyomasztó társadalmi és ökológiai problémák tükrében az értékelés multidiszciplináris megközelítésére van szükség, amely a társadalmi-gazdasági és ökológiai problémák tükrében az értékelési

gazdasági, ökológiai és társadalmi szerveződés társadalmilag sokféle fogalmának jelentőségét, ha a „vagy-vagy” szemléletmódtól elmozdulunk az „is-is” nézőpont felé, és kontextualizáljuk az elméletet és a módszertant, ahelyett, hogy elvetnénk ezeket. Bár egy univerzális elméleti mag keresése tagadhatatlanul fontos tanulságokkal szolgált, ennek fókuszát újra kell fogalmazni, mert egy sor összefüggő és egymásra ható folyamat szövevénye olyan bizonytalanságokkal szembesít bennünket, amelyeket többé nem lehet valószínűségekkkel kifejezni.” (O’Hara, 1995)

Khanna kifejezésével a kortárs létezés kontextusa a konnektográfia²³, következésképpen a kölcsönösségnek – az elemek egymásba fonódásáért folyó versengésének az értelmezése meghatározó kihívásként értelmezhető, ami lényegében a coexistencia sajátos ontológiájának igényeként fogható fel. Egy olyan közgazdasági diskurzustér életre hívásában, amely a felelősség-szabadság-boldogság triászában újra tudja fogalmazni az individuum, a közösség és a kozmosz viszonyrendszerét, s azon belül alkot fogalmat a versenyképességről.²⁴

„Mi a kölcsönösség végső célja? Egyrészt az, hogy megszilárdítsa a társadalmi kapcsolatokat. ... Másrészt az a cél, hogy minden alany megkapja a lehetőséget, hogy megvalósítsa saját élettervét, és így boldog legyen, vagyis arisztotelészi értelemben eudaimoniát éljen meg. Ez a pozitív értelemben vett szabadság.” (Bruni – Zamagni, 2013, 20. o.)

Paradoxon, hogy a mainstream közgazdaságtan a pozitívizmust kizárólagosságig hangsúlyozva, éppen maga vált sajátosan normateremtővé. „Gyakran feledésbe merül az, hogy e közelítés képviselői az ideáltípust keresik. Egyszerűen szólva: nem a valóság leírását tekintik feladatuknak, hanem olyan elméleti modell megalkotását, ami azt mutatja meg, milyen lenne egy tökéletes, torzításmentes világ, mi mivel és miképp függ össze.” (Csaba, 2018) Jelen tanulmány a fenntarthatóság – és egyáltalán a jövő kontextusában éppen ezt a „tökéletesség-felfogást” tekinti a legnagyobb problémának. Ugyanis az, ami a mainstreamnek az ideális világ, az lényegében egy racionális, számító, ember- és élettelen funkcionalitás²⁵. Edmund Burke (1990, 166. o.) szavaira utalva, az okoskodók, ökonomisták, számítógatók kora jött el, s örökre oda Európa dicsősége²⁶.

kritériumok közötti kapcsolatokra, az emberi motivációra és a kockázatok tudatosítására koncentrálnak.” (O’Hara, 1995)

²³ „Az összekapcsoltság az egyik legfőbb mozgatórugója egy sokkal komplexebb globális rendszerbe való átmenetnek. A gazdaságok egyre inkább integráltak, a lakosság egyre mobilisabb, a kibertér egyre inkább összemosisodik a fizikai valósággal, a klímaváltozás pedig alapjaiban rengeti meg életünket. E jelenség jelentős – és gyakran hirtelen – visszacsatolás hurkai szinte teljesen megfejthetetlenek maradnak. És még ha az összekapcsoltság összetettebbé és kiszámíthatatlanabbá teszi is a világot, olyan alapvető lehetőségeket rejt magában, amelyek a kollektív rugalmasságot erősítik.” (Khanna, 2017:16)

²⁴ Az elképzelésünk rokonítható Frederick (1998) CSR4 koncepciójával, ami a társadalmi felelősség konvencionális értelmezését lényegesen tágabb tartalommal tölti fel a Cosmos, a Science és a Religion összefüggésrendszerében.

²⁵ A létezés mechanikai és matematikai pontosságú leírásának törekvésén túl látjuk esélyét egy olyan narratívának, amely az élet elevenségét és szépségét tiszteletben tudja tartani, és ennek kihívásában értelmezi boldogság-koncepcióját.

²⁶ A kapitalizálódó polgári társadalomban veszítette el a család korábbi jelentőségét. A kor jellege visszatükröződik a művészeti alkotásokban. „E korszak regényhősei úgy érzik: „kizökkent az idő”, minden

3. Verseny és/vagy létművészet-orientált közgazdaságtan

„Az ember nem a létező ura. Az ember a lét pásztora.” (Heidegger, 1994. 146.o.)

A felelősségi attitűd²⁷ a gazdasági meghatározottságon túlmutatni képes új fejlődés- és boldogságkonceptiót tesz lehetővé; egy olyan narratívát, amely a gazdaságot létművészet-kontextusként értelmezi²⁸, s amely már nem személytelen és nem az enumeráció alakzata.²⁹ A kihívás tehát egy olyan létkonceptió, amely az élet állandóságát annak dinamikájában tudja biztosítani.

„A XXI. Században a gazdasági siker már döntően nem gazdasági tényezőkön alapul, hanem az erkölcs, közbizalom, önbizalom, együttműködés, optimizmus, családi értékátadás, megbízhatóság, társadalmi tényezőin. Gazdasági siker nélkül ezek fogynak, és a lelki-fizikai betegségek óriási gazdasági veszteséget okoznak. Szűkülő társadalmi tőkével nem lehet gyorsan növekedni: a kör bezárult.” (Matolcsy, 2015, 215.o.)

Par excellence, amikor az önérdékvényesítő versenykényszer kizárólagosságában kölcsönhatásokból kiszakadó individuum elveszíti önképének társadalmi kondicionáltságát, a létezés esszenciája, lényegisége absztrahálódik³⁰, aminek következtében fellazul az önmagára

felfordult, a feje tetejére áll. A régi családi kapcsolatok fellazultak, az újak még nem szilárdultak meg. Minden relatív, viszonylagosan állandó, mint a vonat mozgása.” (Hajnády 1985. 49.)

²⁷ Amennyiben a felelősség nem rendelődik az individuális koncepció fölé, nemcsak nincs értelme további narratívák folytatásának, hanem nem oly soká nem is lesz, aki narratívát folytasson. A természetben a dinamikus egyensúlyi állapotok életképesek. Az oroszlán megeszi a gazellát, de nem célja az összes gazellát megenni, s ha mégis ez következne be, úgy saját létalapját élte fel. Az ember esetében a dinamikus egyensúly tudatos fenntartására való törekvés jelenti a saját létezéséért vállalt felelősséget, ami természetesen azzal jár, hogy az individuális létérdekei mellett tudomást kell vennie, és egyenrangúként a sajátjai mellett minden egyéb individuum létérdekeire is tekintettel kell lennie.

²⁸ Az esztétikum legitimációjára, mint a széttöredezett létezés (újra)egyesítő elvére tekintünk. A létharmónia lehetőségét legfőképpen a feminin, az „örök női metafora” mintázatának adekvát képviselésében tudjuk elgondolni civilizációs vonatkozásban. A közgazdaságtan megújulását ezért a létművészet irányába mozduló gazdasági gondolatosság felé inspiráljuk. Egy olyan értelmezés felé, amely eleganciáját nem a modelljeinek egzaktságában, sokkal inkább valóságérzékenységében látjuk. Abban, hogy kontextusfüggő elvrendszerével helyzetre szabott értelmezési tartalmakat és megoldásokat képes generálni, s amely a gondolat inspirációjaként képes megvédeni az embert a technológia leszabályozott algoritmusától. A közgazdaságtan újrafogalmazásának legmarkánsabb kihívását abban látjuk, hogy a kérdésfelvetés univerzális diszciplinájaként megakadályozza, hogy az ember valós pozíciója a létezésben végérvényesen virtualizálódjon.

²⁹ A tanulmányban egy olyan fenntartható gazdasági és társadalmi modell lehetőségét keressük, amely teljesen új alapokról strukturálható, s amely – a női jelleget is magába integráló létkonceptió. „Férfiak teremtették meg az ipart és a művészetet, a tudományt és a kereskedelmet, az államigazgatást és a vallást, ezért nemcsak objektíve van férfias jellegük, hanem ismételt gyakorlásuk is sajátosan férfierőket követel.” (Simmel, 1990, 27.o.) Éppen ezért olyan létkonceptió inspirálása a célunk, amelyben a család a két jelleget kölcsönhatása által az élet folytonosságát megjelenítve ismét társadalomszervező elvvé válhat. Ebben a vonatkozásban gondoljuk indokoltnak egy új – a női jelleget is magába integráló (gazdasági)létkonceptió szükségét, hiszen az individuális létkonceptió értékrendjében perifériára szorult a női jelleg, s az önző, én-központú, pillanatnyi, racionálisan is lemérhető boldogság koncepciója vált a fejlődés motivációs és a jól-lét maximalizációs tényezőjévé.

³⁰ Az elemi részecske nem függetlenül létező, tovább már nem elemezhető egység, hanem viszonyok összessége, amely minden más dologgal összefüzi. (Stapp 1971.)

irányuló kontroll-mechanizmus is. Amikor az elkülönült entitások önmagukra-irányultságukban tesznek kísérletet a verseny funkciójának értelmezésére, szükségszerűen az individuum olyan önképében teszik azt, aminek következtében a verseny felelőssége már nem tartalmazza a kölcsönhatás ideáját/elvét, önmagára irányul legfeljebb.

A kapcsolódás attitűdjének szerepe szükségszerűen vesztíti jelentőségét a verseny kizárólagosságának önmagára irányultságában, hiszen a verseny az önközpontú haszonmaximalizációra fókuszál. Az individuális alapokról és annak szempontrendszerében megfogalmazott versenyképesség mindaddig öncélú marad, amíg a verseny szubjektuma nem saját beágyazottságában (a létezés körforgásában), létfeltételeinek kontextusában, az azzal való szimbiózisban értelmezve önmagát, önmagán kívüli létezésben értelmezi a haszonmaximalizációt. Sajátságosan, a létállapot időtlen jóllétében: Egy olyan versenykonceptióban, amely létharmóniára fókuszálva a gondoskodó attitűd adekvát működtetésével biztosítja a versenyben maradási. „Fontosnak látjuk ezért, hogy az új gazdaság/társadalom modell alapjaként a szolidaritást jelöljük meg. Egy olyan értéket, amely a fenntarthatóság globális dimenzióit és kritériumait per definitionem ötvözi a lokalitást meghatározó diverzitással. Következésképpen egy olyan új létértelmezés alapjául szolgálhat, amelynek a család az alapja, jöllehet a családi szolidaritás, hálózatelméleti megfontolásokból, minden korábbinál jóval nagyobb, fontosabb, s nem utolsó sorban komplexebb szerepet kell, hogy kapjon.

A szolidaritás olyan fogalom, amely éppen komplexitása okán hordoz a leginkább értéket. Szilárdságát az ember közösségben való együttélési képessége³¹, biztonság iránti igénye³² és az összetartozás élménye³³ alkotják. E három tényező egyidejű jelenléte azonban csak a lokalitás nyújtotta feltételrendszerek között biztosítható. Másként fogalmazva: a szolidaritás egy olyan univerzális érték, amely meghatározottan lokális³⁴ (nemzeti és/vagy regionális) keretek között működőképes.³⁵ (Ugrin, 2018)

A feladat tehát globálisan és lokálisan is adott: az érvényesség igényével keresni a jövő gondolati és cselekvési pályáit. Olyan nyitott rendszerműködést, amely a mozgáspályák áttekintését úgy teszi lehetővé, hogy közben új fogalmi rendet teremtsen, amely már nem a versenyképesség kizárólagosságában, hanem az életben – az életképességben érdekelt.³⁶ A kihívásokra adott válaszok különös jelentőséggel bírnak, hiszen az áttörés forogatókönyvébe vetett hitet és az erkölcsi szabadságot egyaránt táplálniuk kell. A közgazdaságtannak tehát valami hasonlóval kell szembesülnie, mint a fizikának a 20. század elején; és talán a fizikusok érezhettek valami hasonlót, amikor a kialakult gondolati rendszerük alapjait rengette meg egy teljesen új élmény, amelyről Heisenberg így írt: „csak akkor érthetjük meg a szenvedélyes

³¹ Érdek- és értékközösség, kooperáció, participáció, stb.

³² Szokás, jog, intézmények, átláthatóság, kontrol, védelem, demokrácia, stb.

³³ Identitás, kultúra.

³⁴ Az egymástól eltérő lokalitások a globális erőterben beláthatatlan számú hálózatok egyvelegeként működnek. A hálózottságnak köszönhetően a lokalitás épp úgy képes hatni a globalizáció egészére, mint annak egyes szegmenseire. A lokalitás fogalma tehát egyszerre univerzális és partikuláris értékeket foglal magába.

³⁵ A globálisan értelmezett szolidaritás lényege, hogy „alkalomszerű”. Egy, az egész emberiség számára sokkolóan ható válság, tragédia vagy igazságtalanság a szolidaritás valódi megnyilvánulásait válthatja ki, de ezek sohasem maradnak fenn tartósan, csak abban az esetben, ha az adott probléma kezelése intézményesül.

³⁶ Éppen a technológiai összefonódottság miatt egyre hangsúlyosabbá vált az együttműködés szerepe a gazdaságban. Jöllehet az irodalomban már egy ideje jelen van a „versengő-együttműködés” fogalma, mi mégis ennek a jelenségnek a mélyebb rétegeit kívánjuk hangsúlyozni – magának a motiváció felfejtésének az igényével. Mert egyáltalán nem tartjuk elvonatkoztatathatónak a tényt, hogy a versengő-együttműködés továbbra is a kizárólag önmagában értelmezhető versenyt szolgálja, míg az általunk használt életképesség értelemszerűen az élet – az élet fenntartásának a szolgálatában értelmezhető.

reakciókat, amelyeket a modern fizika legújabb fejlődése váltott ki, ha világosan látjuk, hogy itt a fizika alapjaiban rendült meg. Olyan érzés volt ez, mintha a tudományt elvágták volna gyökereitől.” (Heisenberg, 1963, 113.o.)

4. Összefoglaló

*Amikor leástam a mezei orchideák
mélyen gyökerező tövéhez,
én élveztem a dolgot, nem ők.
(IZUMI SHIKIBU: THE INK DARK MOON)*

A közgazdaságtan a természettudományok egzaktági feltételrendszerének megfelelési kényszerében saját korlátoltságát kényszerül felismerni. Miután az ember létezését leszűkítette az általánosra, majd a legkisebb közös nevezőt tette meg valósággá, szükségszerű szembesülnie e valóság meglehetősen szűk mozgásterével. Azzal, hogy az ember több, mint racionalitás (racionálisan vezérelhető gépezet), az élet pedig több, mint a racionalitásban értelmezhető haszon-maximalizációs mechanizmus.

A tanulmányban abból a felvetésből tárgyaltuk a társadalmi-gazdasági disszonanciát, hogy az szükségszerű következménye a közgazdaságtan racionális dominanciájú és önérdékközpontú látásmódjának.³⁷ Az önérdék-érvényesítő verseny-paradigma egyensúlymodellje képtelen a létezés tágabb összefüggésben értelmezhető harmóniájának leképezésére, a megismerés aktusában pedig a szubjektum negatív összegű realizáció objektumaként jelenik meg. Következésképpen a gazdaság olyan önmegvalósító narratíváját kerestük, amely képes a megismerés kommunikációs megújulását – sajátos kommunikációs mélyülést – támogatni, hogy az intellektuális képesség kibontakoztatása után ismételten lehetőség nyíljon arra, hogy az ember az önmagában hordozott egyéb potencialításokat is kibontakoztathassa szabadon, ami által pedig képessé lesz a profán létmódtól különböző létezési módok megtapasztalására is. (Major, 2008)

Kiinduló-feltevésünk az volt, hogy az individualista és önérdékközpontú verseny létkonceptiója káospontban van, következésképpen az áttörés szükségszerű mozzanata magának a létkonceptiónak a megújítása, ami pedig értelemszerűen jelenti egy új rendezőelv aktivizálását.

A másik felelősségéért is felelős vagyok. A másik embert én hordozom, én vagyok felelős érte. Látható tehát, hogy az emberi szubjektum, az alany – az alávetettséggel egyidejűleg – elsősülöttségéről is hírt ad. Felelősségem átruházhatatlan, senki sem helyettesítheti. Csakugyan erről van szó: hogy az emberi én azonosságát a felelősség felől határozza meg, vagyis az öntudatában amúgy függetlenként tételezett ént lemondása felől, amely lemondás azonos a másikért viselt felelősséggel. Felelősség, ami kizárólag rám hárul, s amit emberileg nem háríthatok el. E teher a kiválasztott legfőbb méltósága. Nem felcserélhető, csak annyiban vagyok én, amennyiben felelős vagyok. Mindenkiért helyt állok, de az én helyemre nem állhat senki. Alanyi mivoltomból fakadó azonosságom ettől lesz elidegeníthetlenné. (Lévinas, 2008. 47.o.)

³⁷ „Képzeld el, hogy a jövő nemzedék, akikre egy tönkretett Földet hagytunk, mennyire kétségbeesik, ha ráébred nyomorúságos helyzetének elkerülhetetlenségére, és a régi szaklapokat lapozva megtudja, az integrálszámítás készítette elődeiket arra, hogy többet fogyasszanak, mint amennyit a bolygó integritása lehetővé tett volna.” (Hampike, 1992, 129.o.)

5. Irodalom

Balogh, T. (1994): *Mit ér a hagyományos közgazdaságtan?* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó

Barabási, A. L. (2003): *Behálózva. A hálózatok új tudománya.* Magyar Könyvklub

Benczúr, P. – Kézdi, G. – Kondor, P. – Mátyás, L. – Valentinyi, Á. (2013): Javaslat a magyarországi közgazdasági doktori képzés korszerűsítésére, *Közgazdasági Szemle*, 2013/60 722–732.

Boulding, K. E. (1966): The economics of the coming spaceship Earth. In: *Environmental Quality in a Growing Economy*. Ed: Jarrett, H.) Johns Hopkins Press, Baltimore, 3-14

Bruni, L – Zamagni, S. (2013): *Civil gazdaság. Hatékonyság, Méltányosság, Köz-jóllét.* L'Harmattan

Capra F. (1990): *A fizika taója.* Tericum Kiadó

Colander, D. (2010): *The Economics Profession, the Financial Crisis and Method.* <http://sandcat.middlebury.edu/econ/repec/mdl/ancoec/1038.pdf> (2013. 06.06.)

Csaba, L. (2014): *Európai közgazdaságtan.* Akadémiai Kiadó

Csaba, L. (2018): A 21. század a világ közgazdaságtanában. *Köz-gazdaság* 2018/2. 113-126

Daly, H. E. (2012): A megállapodott gazdaság felé. *Kovács.* Tavasz-Tél, 55–72.

Frederick, W. C. (1998): Moving to CSR4 – What to Pack for the Trip. *Business and Society*, 37(1.) 40-59

Galbraith, Harrington, Heilbroner: *Economics and Dissent in an Age of Optimism.* (Ed: Okroi, L.J.) (1988) Princeton University Press

Hajnády, Z. (1985): *Tragikum, halál, katarzis.* Budapest, Akadémiai Kiadó

Hampike, U. (1992): Neoclassik und Zeitpraferenz: der Diskontierungsnebel. In: *Die Ökologische Herausforderung für die Ökonomische Theorie.* (Ed: Beckenbach, F.) Metropolis, Marburg.

Heidegger, M. (1989): *Lét és idő. Az idő fogalma.* Budapest: Gondolat Kiadó

Heidegger, M (1994): 'Levél a humanizmusról', in: *Heidegger: „... költőien lakozik az ember...”.* Budapest – Szeged, T-twins – Pompeji

- Heisenberg, W. (1963): *Physics and Philosophy*. London, Allen& Unwin
- Husserl, E. (1984): Tapasztalat és ítélet. In: *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. (Szerk: Hernádi, M.) Budapest, Gondolat.
- Keynes, J. M. (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest, KJK
- Khanna, P. (2016): *Konnektográfia. A globális civilizáció jövőjének feltérképezése*. HVG Könyvek
- Klemensits, P. – Eszterhai, V. (2017): *Biztonságpolitikai kihívások és trendek a 21. század közepén*
http://www.geopolitika.hu/hu/2017/06/01/biztonsagpolitikai-kihivasok-es-trendek-a-21-szazad-kozepen/#_edn24 (2018. 06.06.)
- Korten, D. C. (1996): *Tőkés társaságok világalma*. Kapu
- Krugman, P. (2009): How Did Economists Get It So Wrong? *The New York Times*, 2. szeptember 2. 2009
http://www.nytimes.com/2009/09/06/magazine/06Economic.html?_r=4&partner=rss&emc=rss& (2013.06.06.)
- Lehmann, K. – Palotai, D. – Virág, B. (2017): *A magyar út – célzott jegybanki politika*. MNB
- Leontief, W. (1970): *Theoretical Assumptions and Nonobserved Facts*. Presidential address delivered at the eighty-third meeting of The American Economic Association, Detroit, Michigan, December 29, 1970.
<https://blogs.warwick.ac.uk/files/dennisleech/leontieftheoassnonfacts.pdf>
- Levinas, E. (2008): Etika és végtelen. Interjú Philippe Nemoval. *Transzcendencia és megértés - Lévinas etikája és metafizikája*. Szerk: Bokody-Szegedi-Kenéz. L'Harmattan.
- Ludassy, M. (1977): Utószó. In: *Brit moralisták a XVIII. században*, Budapest, Gondolat Kiadó, 776-852
- Major, Gy. (2017): Organisation Development in the Point of Intersection of Competencies and Performance Potentials. In: *Managing VUCA Through Integrative Self-Management*. (Ed: Nandram Sharda S, Bindlish Puneet K) Springer International Publishing 183-193
- Major, Gy. (2008): Challenge of Holos. In.: *Unified Theories*. (Ed. Varga- Dienes- Amoroso.) Noetic Advances Studies Institute (USA) Institute for Strategic Research (Hungary) 181-191
- Mandeville, B. (1969): *A méhek meséje*. Budapest: Magyar Helikon
- Matolcsy Gy. (2015): *Egyensúly és növekedés*. Budapest: MNB
- O'Hara, S. U. (1995): Valuing Socio-diversity. *International Journal of Social Economics*. 22 (5) 533–554

Piketty, T. (2015): *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó

Ritter, J. (2007): *Szubjektivitás*. Válogatott tanulmányok. Atlantisz Könyvkiadó

Shaftesbury (2005): *A Letter cone. Enthusiasm*. Sect. II. (Vol. I. 12. p.)

Simai, M. (2014): A térszerkezet és a geoökonómia. *Tér és Társadalom*. 2014, 28 (1) pp 25-39

Simmel G. (1990): *A kacérság lélektana*. Atlantisz Kiadó

Stapp, H. P. (1971): S-Matrix Interpretation of Quantum. *Physical Review D* 3 March 15. 1303-1320

Toulmin, S. (1983): *Return to Cosmology: Postmodern Science and the Theology of Nature*. Berkeley, University of California Press

Ugrin, E. (2018): *Vízalapú társadalombiztonság*. *Kézirat*

Wilson, E. O. (1992): *The Diversity of Life*. Harvard University Press, Cambridge MA

MEGJELENT:

In: Kárpát-medence, mint gazdasági tér. (Szerk: Antalik Imre). Selye János Egyetem, Szlovákiai Magyar Közgazdász Társaság.